

Kitap Tanıtımı

Mezhepler Tarihine Giriş

Prof. Dr. Sönmez Kutlu

**Değerler Eğitimi Merkezi (DEM) Yayınları/Giriş Kitaplığı, İstanbul 2008,
204 s.**

Kadir Gömbeyaz

Araş. Gör., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

kgombeyaz@uludag.edu.tr

İslam Mezhepleri Tarihi sahasında nitelikli çalışmalarıyla tanınan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sönmez Kutlu tarafından kaleme alınan, İlahiyat Fakültelerinde lisans düzeyinde öğrenim gören öğrenciler için bir ders ve sahaya giriş kitabı niteliği taşıyan bu eser, Değerler Eğitimi Merkezi tarafından 2008 yılında okuyucuların teveccühüne sunuldu.

Eser, hem bir sahaya giriş hem de bir başvuru eseri olma özelliğini ve kullanılabilirliğini bir el kitabı boyutuyla da temin etmiş durumda. Eserin kapağında yer alan köklerini toprağa güçlü bir şekilde salmış, sağlam tek bir gövdeye, dallarında ise çok sayıda yaprağa sahip bir ağaç resmi, İslam gövdesinden çıkmış birçok mezhep yaprağını simgeleyerek, mezheplerin ortak bir kaynaktan çıkan zenginlikler olarak algılandığı fikrini ihsas ediyor. Gerek anlamlı resmiyle gerekse de güzel seçilmiş renkleriyle eser, başarılı bir dış kapağa sahip. Kitabın arka kapağında, Giriş bölümünün baş tarafından seçilmiş, İslam Mezhepleri Tarihi sahasının tanımının

yapıldığı bir pasaj aktarılmış. Bu tanımda sahanın tarihinin İslami bilimler tarihinin başlangıç dönemlerine kadar gittiği vurgulanarak, bu sahayı Kelam veya İslam Tarihi gibi bazı ilimlerin altında kabul eden birtakım anlayışlara da sanki üstü kapalı bir cevap verilmiş. Eser, DEM Yayınları'na ait iki sayfalık sunuş metninde de belirtildiği gibi, herhangi bir bilim disipliniyle uzmanlık derecesinde temas kurmamış fakat onlara karşı ilgi duyan bir kitleye ön okuma sağlamak amacıyla yayımlanması düşünülen Giriş Kitaplığı serisinden çıkmış.

Kitap, kısa bir girişin ardından yedi ana bölüm, bir sonuç ve üç ek kısmı ile kaynakça bölümlerinden oluşmakta.

Giriş bölümünde yazar Mezhepler Tarihi sahasının bir tanımını yapmaya girişmektedir. Bu bilimin konusunu, Hz. Peygamber sonrası dönemde meydana gelen toplumsal değişimin sonucunda dini ve siyasi gayelerle vücut bulmuş İslam düşünce ekolleri oluşturmaktadır. O, konuları, sorunları ve kendine özgü yöntemleriyle bağımsız bir bilim olup, temelleri, kendi görüşlerini açıklamak, yaymak ve muhaliflerinin eleştirilerine cevap vermek amacıyla küçük kitapçıklar/makaleler yazan çeşitli fırka mensuplarınca atılmış, daha sonra pek çok yönden fırkaları ele alan bir bilim hüviyetine kavuşmuştur, Şehristani ile birlikte sadece İslam içerisindeki siyasi ve itikadi bölünmeleri değil, fıkhi ekolleri, tasavvufi oluşumları, vahye dayalı olan veya olmayan dinler ve felsefi ekolleri inceleyen oldukça geniş kapsamlı bir inceleme alanı haline gelmiştir. Yazar, Mezhepler Tarihi sahasında Şehristani'nin konumuna dair değerlendirmelerde bulunmakta, onun sanki bu saha için bir işaret taşı olduğunu, ancak Şehristani'den sonra hem tasniflerin tekrarı hem de konulardaki daralma sebebiyle bir gerileme ve taklit döneminin yaşandığını vurgulamaktadır. Nitekim Selçuklular ve Osmanlılar döneminde yeni oluşan itikadi gruplarla ilgilenilmemiş, yeni tasnif ve bilgiler üretilmemiştir. Ayrıca Şehristani'nin tarafsız ve betimleyici bir hüviyet kazandırma çabaları sonraki döneme sirayet etmemiş, bu sahada yazılan eserler normatif, yargılayıcı ve dışlayıcı bir çizgiye kaymıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde mezhepler tarihçiliği Batılıların vesayeti altına girmiş ve İslam ülkelerini parçalamak amacıyla mezhep farklılıklarını ana gövdeden kopma yönünde güdümlenecek çalışmalara yönelmiştir. Bu, içeride de yeni bir arayışı tetiklemiş, Mezhepler tarihinin sınırları, sorunları ve yönteminin yeniden belirlenmesi yönünde adımlar atılmasına sebep olmuş, Darülfünun İlahiyat fakültesi ve sonrasında açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi gibi kurumlarda hem mensubu kalmamış hem de günümüzde yaşayan mezhepler üzerinde araştırmalar yapılmıştır.

Yazar, bu eseri genç araştırmacılara bu alanı tanıtmak ve bu alanda uzmanlaşmak isteyenlere bir yol haritası sunmak için kaleme aldığını dolayısıyla bu eserin Mezhepler Tarihi sahasının tanımı, amacı, lüzumu, alanı, tarihsel gelişimi, kaynakları, temel sorunlarını, günümüze kadar geçirdiği evreleri ve Türkiye bağlamında gerçekleştirdiği yeni açılımları analiz edeceğini belirtir.

Eserin birinci bölümü Mezhepler Tarihinin tanımı, amacı, lüzumu ve diğer bilimlerle ilişkisi konularını ele almaktadır. Bu bölümde yazar, Mezhepler Tarihi sahasının klasik kaynaklarda yapılmış tanımını verip bu tanımın önyargılı bir yaklaşım sergilediğini belirterek, yeni ve kapsamlı bir tanım yapar. Bu yeni tanım, Mezhepler tarihini, siyasi ve itikadi oluşumları öncelikle beşeri kurumlar olarak gören, tarihsel bir metotla, betimleyici ve tarafsız bir üslupla inceleyen sosyal bir bilim olarak belirlemektedir. Bu bilimin amaç ve lüzumu hususunda da bu ilmin, insanları diğer mezhepler hakkında bilgilendirmek suretiyle onlarda doğru bir tasavvur oluşturmak, taassubun yerine mezhepleri dini düşüncenin dili olarak gören bir anlayışı tesis etmek gibi bir işleve sahip olduğunu belirtir. Mezhepler tarihinin diğer bilimlerle olan ilişkisi bağlamında öncelikle ilk dönemlerde çok sıkı bir irtibatının olduğu kelam ilmi ele alınır. Burada her ne kadar pek çok noktada ortaklıklar söz konusu olsa da, konuları, sorunları ve yaklaşım tarzlarıyla iki bilimin farklı oluşuna dikkat çekilir. Mezhepler tarihinin ilişkili olduğu bir diğer bilim dalı da kaynak ortaklıklarının bulunduğu İslam Tarihi'dir. Bundan başka, mezhepler tarihinin bazı kaynaklarının hem mezhepleri hem de dinleri ele alması ve bazı mezheplerin görüşlerinde mensuplarının önceki inançlarının etkisinin tespiti noktasında başvurulacak bir alan olması itibariyle Dinler Tarihi ve dinlerin görünen unsurlarını kendisine konu edinen Din Fenomenolojisi; mezheplerin aynı zamanda toplumsal yapılar olması nedeniyle ve ayrıca günümüzde yaşayan mezhepleri de inceleme sahasında tutmasıyla Din Sosyolojisi; mezheplerin oluşumu ve iç işleyişinde etkin olan psikolojik süreçleri de dikkate alması yönüyle Din Psikolojisi, mezhepler tarihinin ilişkili olduğu diğer bilim dallarıdır. Hatta yazar, burada Batı'da Mezhepler Sosyolojisi ve Mezhepler Psikolojisi gibi yeni bilim dallarının doğmaya başladığına da işaret eder.

İkinci bölüm Mezhepler Tarihi biliminin inceleme alanları ve temel kavramları üzerinedir. Yazar, mezhepler tarihi'nin inceleme alanlarını on dört başlık altında şöyle belirler: Mezhep isimlerinin açıklanması, mezheplerin doğuş sebepleri, teşekkül süreci, mekan ve coğrafyayla ilişkisi, mezhebin hangi kişiyle/kişilerle veya toplumsal yapıyla başladığı, ilk ve sonraki temsilcileri, temel fikirleri ve kavramarı, edebiyatı, fırkalara ve alt gruplara ayrılışı, yayıldığı bölgeler,

diğer mezheplerle ilişkileri ve tartışma konuları, günümüzdeki durumları, İslam düşüncesine katkıları ve mezheplerle ilgili yapılan çağdaş araştırmalar. Mezhepler Tarihi'nin temel kavramlarına gelince bunlar da fırka, fırka-yı naciye, mezhep, makale ve makalat, milel ve nihâl, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Ehl-i Furkat, Ehl-i Bidat ve Ehl-i Ehva, Ehl-i Hak ve Ehl-i Batıl şeklinde verilmiştir. Yazar bu bölümün sonuna din-mezhep ilişkisi başlıklı bir bölüm koyarak mezheplerin dinin anlaşılma biçimleri olup, dinin aksine ilahi kaynaklı olmayıp insan ürünü olduğunu, mezhebin din gibi telakki edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Üçüncü bölüm mezheplerin doğuş sebepleri ve zihniyetler olarak tipolojileştirilmesi başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yazar mezheplerin ortaya çıkış sebepleri olarak bazı hususlar belirlemektedir. Bunlar insan unsuru, toplumsal yapı, siyasi olaylar, eski kültür ve medeniyetler ile dini metinlerdir. Yazarın dini metinlerin yani Kuran ve hadislerin mezheplerin doğuşunun doğrudan sebebi olmadıklarını, genelde siyasi, beşeri, sosyal ve dünyevi sebeplerle ortaya çıkmış mezheplerin görüşlerini meşrulaştırmak için dini metinlere yöneldiğinin altını çizmesi önemli bir noktadır. Yazar daha önceki bazı yazılarında gerçekleştirmiş olduğu mezhepleri zihniyetlere göre tipolojileştirme işlemini bu esere de taşımıştır. Ona göre mezhepler zihniyetlerine ve dini anlama biçimlerine göre beş ana grupta değerlendirilebilir. Eserde bu tipolojiler, tepkisel-kabilevi, akılcı-hadari, gelenekçi-muhafazakar, politik-karizmatik liderci şeklinde dört grup olarak zikredilmiş, yazarın diğer yazılarında beşinci olarak ilave ettiği keşifçi-inzivacı din anlayışı, konunun baş tarafında beş tane oldukları ifade edilmesine rağmen baskıda yer almamıştır. Bu, muhtemelen bir baskı hatasının sonucudur.

Dördüncü bölümün konusu Mezhepler Tarihi biliminin doğuşu ve gelişimi üzerinedir. Mezhepler Tarihinin bağımsız bir disiplin olduğu vurgusunun temelinde yer aldığı bu bölümde, geçmişte ilm-i makalat veya ilm-i makalati'l-fırak, günümüzde ise Mezhepler Tarihi olarak anılan bu ilmin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler üzerinde durulmuştur. Ardından günümüze kadar geçirdiği evrelere geçilmiştir. Yazar bu evreleri, başlangıç, tedvin ve tasnif, olgunluk, taklit ve daralma dönemleri olarak dört bölümde incelemekte, Cumhuriyet dönemindeki yeni açılımları ise ayrı bir bölüm altında incelemektedir. Başlangıç dönemi, ortaya çıkan yeni fırka müntesiplerinin bir veya birkaç konuda kendi görüşlerini aktarmak veya muhalif mezhebin/alimin görüşlerini reddetmek amacıyla yazdığı küçük hacimli eserleri içermektedir ve bu, yazarın *makale* veya *reddiye dönemi* olarak da isimlendirilebileceğini söylediği bir dönemdir. Tedvin ve Tasnif döneminde öncelikle bazı Abbasi halifeleri tarafından güvenlik kaygısı ve siyasi amaçlarla başlatılan tüm mezhepler hakkındaki

bilgileri bir araya getirme gayretleriyle Mezhepler Tarihinin temel kaynaklarının tedvin ve tasnifi gerçekleştirilmiştir. Yazarın bu faaliyetlerin başlangıcındaki devlet müdahalesinden ve Me'mun tarafından İbnü'l-Mufaddal'a mevcut mezhepler hakkında bir kitap yazması emri verildiği bilgisinden bahsetmesi önemli bir bilgidir. Böylelikle her mezhebin kendisine has görüşlerini yani makalatını biraraya getiren *Makalat*'lar kaleme alınmaya başlamıştır. Burada türün günümüze ulaşmayan ilk örnekleri zikredilmiştir. Daha sonra da bu döneme ait bir eser örneği olarak şu an elimize ulaşan ilk makalat türü eser olan ve Mutezili alim en-Naşi el-Ekber'e (293/906) -bazı araştırmacılar tarafından Cafer b. Harb'e (236/850-51)- nispet edilen *Usulu'n-nihal* adlı eserden ve içeriğinden hususen bahsedilmiştir. Bu döneme *Makalat, Fırak ve Nihal Dönemi* adı da verilebilir. Olgunluk dönemine gelince, bu dönemde 73 fırka hadisini mezheplere dair eserlerinin ana hareket noktası yapan ve çoğunlukla Sünni müelliflerce yazılan, ayrıca kapsamını diğer din ve düşünce ekollerini kapsayacak şekilde genişleten eserlerin yazıldığı bir dönemdir ve bu dönem *Milel ve Nihal* dönemi olarak da isimlendirilebilir. Bu dönemin ve aslında Mezhepler Tarihi biliminin zirve ismi Şehristani'dir. Yazar bu bölümde Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'ini değerlendirir. Bu dönemi, daha önce üretilen bilgi ve tasniflerin tekrarlandığı veya özetlenerek şerh edildiği bir taklit ve duraklama dönemi takip etmektedir. Yazar bu dönemi VIII/XIV. yüzyıl sonrasıyla başlatır ve birkaç eserden kısaca bahseder.

Beşinci bölüm Mezhepler Tarihi'nin temel kaynaklarını ele almaktadır. Burada kastedilen makalat ve fırak türü eserlerdir. Yazar bu bölümde farklı fırkalara mensup sekiz fırak müellifini ve eserini seçerek, haklarında doyurucu ve önemli bilgiler verir. Bu müellifler ve eserleri, İbazi Kalhati (IV/X. Asır ??) ve *el-Keşf ve'l-beyan* adlı eserinin mezheplerle ilgili kısmı, yazarın Mürcie'nin Kerrami kısmına mensup olarak nitelediği Hanefi alim Ebu Muti Mekhul en-Nese'fi (318/930) ve *Kitabu'r-Red ale'l-Bida'*, Mu'tezili Ebu'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhî (319/931) ve *Kitabu'l-Makalat*'ı, İmami Hasan b. Musa en-Nevbahti (311/923 ??) ve *Fıraku's-Şia'sı*, İsmaili Ebu Temmam el-Harezmi (IV/X. Asır ?) ve *Kitabu's-Şecere'sinin Babu's-Şeytan* bölümü, Zahirî alim İbn Hazm (456/1064) ve *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*'i, Ehl-i Hadis'ten Ebu Muhammed el-Yemenî (VI/XII. asrın başları) ve *Kitabu'l-Fırak*'ı ve son olarak Eşariyye mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eşari (924/1036) ve *Makalatu'l-İslamiyyin*'idir. Burada yazar eserlere dair ciddi bir vukufiyetle önemli bilgiler vermektedir. Bu bölümün sonunda Klasik Mezhepler Tarihçilerinin Mezhepleri Ele Alış Yöntemleri başlıklı bir bölüm açar. Bu yöntemleri, tarihsel ve betimleyici yöntem, analiz ve karşılaştırma yöntemi, eleştirel analitik yöntem, savunmacı ve reddiyeci yöntem, coğrafi

dağılıma göre inceleme, fırkaları alfabetik sırayla inceleme şeklinde belirler ve her birine gelenek içerisinde örnekler verir.

Altıncı bölüm mezhepler Tarihi'nin sorunları ile alakalıdır. Bunlar, mezhepler tarihi kaynaklarının güvenilirliği, mezheplerin tasnifi, isimlendirilmesi, kavram karmaşası, mezheplerin itikadi/kelami yapılar olarak ele alınması, mezhepleri Hz. Peygamber veya ilk dönemle ilişkilendirme, tarihsel kişiliğin menkabevi kişilikle veya efsaneye gerçekliğin karıştırılması, fikirlerin anonimleştirilmesi, mezheplerin görüşlerinin tespiti olarak belirlenmiştir. Yazar mezheplerin isimlendirilme sorunu başlığı altında mezheplerin kurucu şahsa, savunduğu fikre, ortaya çıktıkları yerlere göre, aşağılama amacıyla, tarihi bir olaya dayandırılmak suretiyle ve son olarak ayet ve hadislerde geçen kelimelere göre isimlendirilmeleri şeklinde bir gruplandırmaya da gider.

Yedinci ve son bölüm Cumhuriyet döneminde Mezhepler Tarihi ve Tarihçiliği: Yeni Metodoloji Arayışları başlığını taşımaktadır. Yazar önce Cumhuriyet döneminde mezhepler tarihi derslerine dair bir tarihçe sunar. Bu derslerin serüveni ve kimler tarafından verildiği kısaca aktarılır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde Mezhepler tarihinde ortaya konulan yeni açılımlar maddeler halinde şu başlıklarda sunulmuştur: Sosyal pozitivist yaklaşım/Yusuf Ziya Yörükân, tarihsel-sosyolojik yaklaşım/Muhammed b. Tavî et-Tancı, normatif-teolojik yaklaşım, zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım. Bunlardan Sosyal pozitivist yaklaşım Yusuf Ziya Yörükân tarafından uygulanmaya çalışılmış, ancak kendisinden sonra taraftar bulamamıştır. Tarihselci-sosyolojik yaklaşım, özellikle oryantalistlerin yaklaşımından etkiler taşımaktadır ve Türkiye'de ilk defa Muhammed Tancı tarafından uygulanmıştır. Daha sonra bu yaklaşımı eserlerinde Ethem Ruhi Fığlalı ve Hasan Onat uygulamaya devam etmiştir. Normatif teolojik yaklaşım ise klasik mezhepler tarihi eserlerinin mezhepleri fikirler çerçevesinde değerlendiren, onları hak-batıl kategorisine göre değerlendirip, hak kabul edilen Ehl-i Sünnet'e uzaklıkları açısından konu edinen yaklaşımını devam ettiren Şerefeddin Yalçın, İzmirli İsmail Hakkı, Yaşar Kutluay gibi araştırmacılarca uygulanmıştır. Zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım ise kitabı yazarı Sönmez Kutlu'ya aittir. Bu yaklaşım, mezhepsel farklılıkları insanın tabiatında bulunan tipolojilerle örtüştüren, aynı kültürel, siyasi, ekonomik ve dini ortamlarda yer alsalar bile kişilerin niçin birbirinden farklı dini anlama ve yaşama biçimlerine sahip olabildikleri sorusundan hareket ederek, din sosyolojisi, din psikolojisi, bilgi sosyolojisi gibi diğer bilimlerin verilerinden yararlanarak bir sistem inşa etmeye çalışan bir yapıya sahiptir.

Daha sonra yazar Cumhuriyet döneminde mezhepler tarihi alanında yapılan çalışmalara dair bir değerlendirme sunar. Burada,

Darulfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanan bazı önemli makalelerin taşıdıkları özellikler üzerinde kısaca durulur, ayrıca günümüzde mezhepler tarihi alanında yapılan çalışmalar niteliklerine göre sınıflandırılır, eksikliklerine işaret edilir.

Eser, içerisinde anılan önemli noktalara işaret eden bir sonuç bölümüyle sona erdirilmiştir. Sonuç bölümünü birtakım faydalı ekler izlemektedir. Ek-1, çeşitli tablolardan oluşmaktadır. Bu tablolar, mezhepleri özellikle 73 fırka hadisini esas alarak tasnif eden ve mezhepleri 73 sayısına göre düzenleyen eserlerdeki fırka tasnifleridir. Bunlardan ilki, yazarın Mürcii makalat geleneği olarak adlandırdığı Hanefi ulemanın tercih ettiği $6 \times 12 + 1 = 73$ formüllü fırka tasnifidir. Bir diğeri, yazarın İsmaili makalat geleneği olarak adlandırdığı ancak yalnızca İsmaili Ebu Temmam tarafından uygulandığını bildiğimiz $24 \times 3 + 1 = 73$ formüllü tasniftir. Sonuncu tasnif de yazar tarafından Hadis taraftarları makalat geleneği diye adlandırılan $18 \times 4 + 1 = 73$ formüllü tasniftir. Dördüncü tablo Mutezili fırkaların çeşitli fırak kitaplarındaki takdimini içerir. Burada Ebu Muti, Bağdadi, Ebu Temmam, Şehristani, Ebu Muhammed ve Kalhati'nin eserleri seçilmiş ve toplamda 46 farklı Mutezili fırkanın zikredildiği tespit edilmiştir.

İkinci ek ise, günümüze ulaşmış makalat türü eserleri makalat yazarlarının ölüm tarihlerine göre sıralayan bir listedir ki, sahanın araştırmacıları için önemli bir kaynak listesi sunmaktadır. Üçüncü ek yine sahayı tanımak ve uzmanlaşma yolunda ilerlemek isteyenler için Türkçe eserlerden oluşan seçme bir bibliyografyadır. Listeye kaynakçada yer alan eserler tekrar olmaması için alınmamıştır.

Eser, gerçekten yazarının başlangıçta hedeflediği üzere, Mezhepler Tarihi sahasını tanımak ve bu sahada yol almak isteyen kişiler için ilk elden başvurulacak bir kaynak ve yol haritası sunmaktadır. Konular kısa ve öz tutulmaya çalışılmış, örneklemelere başvurulmuş, sahanın temel kaynakları tanıtılmaya çalışılmıştır. Daha iyi bir anlamayı sağlayabilmek için konular genellikle maddeler halinde sunulmuş, sıklıkla çeşitli kategorileştirmelere başvurulmuştur. Bu durum, çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olan insanoğlu ile alakalı yapılan tüm kategorileştirme çabaları gibi, reel olanı belli kalıplar içerisinde ele almak suretiyle gerçeği ıskalama, nüansları kaçırma ve zaman zaman indirgemeci ve genellemeci tavırlara düşme tehlikesini içerse de sahayı tanımak isteyen muhatap kitlesi dikkate alındığında başvurulması kaçınılmaz bir yöntem olmaktadır. Yazar bu noktayı gözeterek hemen her konuda genel anlamda fikir verici, faydalı ve pratik sınıflamalar ve başlıklandırmalara gitmiştir. Bazı kategorileştirmeler yazara ait denemeler olup eleştiriye ve katkıya açıktır.

Sonuç olarak eser, ilahiyat fakültelerindeki Mezhepler Tarihi dersleri için lisans düzeyindeki öğrencilere okutulmak üzere büyük ihtiyaç hissedilen temel ders kitabı niteliğini gayet iyi bir şekilde karşılamaktadır. Bu eksikliğin ehil bir el tarafından giderilmiş olması da esere ayrı bir değer katmaktadır.